

САМУЇЛ НІКЕЛЬ – ПЕРШИЙ РАДЯНСЬКИЙ ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ВОЛИНСЬКИХ НІМЦІВ

Костюк М. П. Самуїл Нікель – перший радянський дослідник історії волинських німців.

На основі матеріалів архівно-слідчих справ відтворюється та аналізується біографія першого радянського дослідника історії волинських німців – Самуїла Нікеля. Основна увага приділена подіям, пов'язаним з арештом, слідством та багаторічною боротьбою С. Нікеля за скасування висунутих йому звинувачень, в тому числі й щодо змісту його книги «Die deutschen in Wolhynien» («Німці на Волині»).

Ключові слова: Самуїл Нікель, «Німці на Волині», слідство, звинувачення, вирок, реабілітація.

Костюк М. П. Самуил Никель – первый советский исследователь истории волинских немцев.

На основе материалов архивно-следственных дел воспроизводится и анализируется биография первого советского исследователя истории волинских немцев – Самуила Никеля. Основное внимание уделено событиям, связанным с арестом, следствием и многолетней борьбой С. Никеля за отмену предъявленных ему обвинений, в том числе и по содержанию его книги «Die deutschen in Wolhynien» («Немцы на Волини»).

Ключевые слова: Самуил Никель, «Немцы на Волини», следствие, обвинение, приговор, реабилитация.

Kostjuk M. P. Samuel Nikel – der erste sowjetische Wissenschaftler, der die Geschichte der Wolhyniendeutschen untersuchte.

Auf der Grundlage von Materialien aus archivierten Untersuchungsakten wird die Biografie von Samuel Nikel, dem ersten sowjetischen Wissenschaftler, der die Geschichte der Wolhyniendeutschen erforschte, rekonstruiert und analysiert. Das Hauptaugenmerk liegt dabei auf den Ereignissen im Zusammenhang mit der Verhaftung, der Untersuchung und dem jahrelangen Kampf S. Nikel's für die Zurücknahme der gegen ihnen erhobenen Beschuldigungen, die sich auch auf den Inhalt seines Buches „Nemcy na Volyni“ [„Die Deutsche in Wolhynien“] beziehen.

Schlüsselwörter: Samuel Nikel, „Die Deutsche in Wolhynien“, Untersuchung, Beschuldigung, Urteil, Rehabilitierung.

Kostiuk M. P. Samuel Nikel as a First Soviet Researcher of the History of Volyn Germans.

The biography of a first Soviet researcher of the history of the Volyn Germans, Samuel Nickel, is presented and analyzed on the basis of the materials of the archives and judicial investigation. The main focus is made on the circumstances of his arrest, his “crime” investigation and Nickel’s long struggle for his justification, including against the blame about the content of his book «Germans in Volyn».

Samuel Nickel came from background of the German colonists of Eastern Volyn. In the early 1920s he joined the Komsomol, that helped him get higher education at the Zhytomyr Institute of Public Education. It was the basis of his rapid career development in the field of education and in the local bodies of Soviet power. In 1927 he became a member of the Communist Party of the Bolsheviks of Ukraine.

In 1931–1935 S. Nickel worked in Kharkiv at the important positions in the editions of the German speaking Soviet journals. In 1935 he finished his book about the history of the Volyn Germans and it was published under the title «Die deutschen in Wolhynien» («Germans in Volyn»).

In October 1935 he was arrested by NKVD. He was accused of anti-Soviet propaganda and campaigning. A separate point of accusation was against his book «Germans in Volyn». The investigation was not fair, and there was lack of evidences against the author. S. Nickel bravely fought for himself, but in 1936 he was convicted by the court. He was trying to defend his book and his honest name for many years. He was exonerated in 1960.

Keywords: Samuel Nickel, Volyn, «Germans in Volyn», investigation, charge, sentence, rehabilitation.

Звертаючись до аналізу радянської історіографії волинських німців міжвоєнного періоду, не можна не зауважити, що вона складає лише одну публікацію. Це книга Самуїла Нікеля «Die deutschen in Wolhynien» («Німці на Волині»), яка побачила світ у харківському видавництві «Укрдержнацвидав» в 1935 році [6]. Особливістю цього видання було не лише те, що воно було єдиним з історії волинських німців, а ще й в тому, що воно було німецькомовним.

25 січня цього року виповнилося 115 років з дня народження автора цієї книги. Тривалий період часу ім'я Самуїла Нікеля та його книга перебували у забутті. Причиною цього було те, що він був репресований і засуджений радянськими каральними органами. Подібна доля спіткала і його працю. Вона була визнана ідеологічно шкідливою і вилучена з бібліотек. Лише у 1960 р. Самуїла Нікеля було реабілітовано. Але ще кілька десятиліть ім'я цього дослідника-громадянина залишалося у забутті.

Тільки у 90-х роках минулого століття з початком активних досліджень історії волинських німців ім'я Нікеля стало з'являтися у бібліографічних списках. Згодом були підготовлені й перші публікації, в яких подавалась певна інформація про життєвий шлях та дослідницьку діяльність історика. Так, в 2004 р. у німецькомовному щорічнику «Wolhynische Hefte» («Волинські зошити»), який видається Історичним товариством «Волинь» (Historische Verein Wolhynien e.V.) у ФРН, була опублікована стаття краєзнавця із Новограда-Волинського Валентина Вітренка, у якій він виклав низку цікавих відомостей з біографії Самуїла Нікеля [7]. Ще одна праця цього ж автора була надрукована у виданні «Реабілітовані історією. Житомирська область» у 2013 році [4]. У 2016 р. в Україні була презентована ґрунтовна критична стаття американського історика Річарда Бенерта, присвячена аналізу його книги про німців на Волині [5]. Що ж до біографічної складової про Самуїла Нікеля у ній, то вона дуже стисла і запозичена із згаданої вище німецькомовної статті В. Вітренка.

Публікація, що презентується нами, є ще одною спробою відтворити біографію першого радянського дослідника історії волинських німців і надати можливість науковцям та всім, хто цікавиться цією тематикою, ознайомитись з основними віхами життя цієї унікальної особистості. В основу дослідження покладені матеріали архівно-слідчих справ, що зберігаються в Архіві Управління Служби Безпеки України у Харківській області та

Архіві Управління Міністерства Внутрішніх Справ України у Житомирській області.

Народився Самуїл Оттович Нікель 25 січня 1903 р. у німецькій колонії Андріївка Бежівської волості Житомирського повіту. За національністю німець. Соціальне походження – із колоністів. До 1915 р. Самуїл проживав з родиною на Волині. Батько, Отто Нікель, працював сільським вчителем і одночасно виконував функції кістера. Особливого майна та достатку сім'я не мала.

У 1915 р. за розпорядженням військової влади волинські німці були депортовані вглиб Росії. Родина Нікелів опинилась в Самарській губернії. Життя у вигнанні було нелегким, сім'я переживала велику скруту. Знайти роботу було дуже важко, не вистачало продуктів харчування. Аби допомогти своїй родині 12-річний Самуїл влаштувався на миловарний завод пакувальником, де він працював до 1918 року. В кінці того ж року сім'я Нікелів повернулася в рідні місця, і з 1919 по 1921 роки вони мешкали в селі Мар'янівка Пулинської волості на Житомирщині.

Саме тут юнак, який щиро прийняв ідеї нової радянської влади, почав працювати у її місцевих органах. Маючи початкову освіту, він стає секретарем сільського комітету незаможників при сільраді. З цієї посади починається його стрімка, як по тих часах, кар'єра. У 1921 р. він вступає до Комсомолу. Цей крок відкрив йому можливість поступити у тому ж 1921 р. до Житомирського інституту народної освіти на фізико-математичний факультет та успішно закінчити його у 1924 р., отримавши диплом про вищу освіту. Серед волинських німців у ті часи це було досить рідкісним випадком. Протягом 1924–1929 рр. С. Нікель якийсь час працював службовцем освітнього відомства, а після закінчення коротких літніх педагогічних курсів був призначений на посаду вчителя семирічної школи № 4 у Новограді-Волинському. Тут почалася його активна участь у громадській діяльності. З 1925 до 1928 рр. він входить до Новоград-Волинського райкому комсомолу, стає членом Волинського Окружного Союзу Працівників освіти («Союз Работпроса»). З 1925 р. С. Нікель – кандидат, а з 1927 – член Комуністичної партії більшовиків України. В 1928 р. його обирають до складу Новоград-Волинського райвиконкому. Звідси ж Самуїл був призваний на військову службу, яку проходив протягом 1930-31 рр. у м. Севастополі, де отримав звання командира взводу (у запасі).

Після демобілізації Нікель повернувся на Волинь і був призначений директором

семирічної школи № 26 у Житомирі. Одночасно його обрано до складу Житомирської міської ради. Проте, на посаді директора школи в обласному центрі Самуїл Оттович працював всього кілька місяців.

Вже восени 1931 року рішенням ЦК КП(б) України Нікель був направлений до Харкова. Тут його спочатку призначили редактором педагогічного журналу «*Kommunistische Erziehung*» («Комуністичне виховання»), а згодом – заступником відповідального редактора журналу «*Das neue Dorf*» («Нове село») – офіційного друкованого органу ЦК КП(б)У. Для представника німецької національної меншини і вихідця з родини колишніх колоністів це була досить висока і відповідальна ідеологічна посада. На ній він працював до осені 1935 р. [3, арк. 3–4].

Саме тут, у Харкові, С. О. Нікель завершив роботу над книгою про волинських німців. Зважаючи на те, що у книзі використані матеріали з Житомирського архіву, слід припустити, що роботу над нею він розпочав ще працюючи на Волині. А згодом, опинившись у Харкові, який був на той час столицею України та великим культурним і науковим центром, він отримав широкі можливості для роботи з місцевими архівними матеріалами та необхідною літературою.

Слід зауважити, що Самуїл Оттович не мав фахової історичної освіти, але поставився до своєї нової роботи з великою відповідальністю. І вже в 1935 р. його дослідницька праця, фактично перша в Україні історія німецької національної меншини на Волині, була надрукована і побачила світ у видавництві «Держнацменвидав» німецькою мовою під назвою «*Die deutschen in Wolhynien*». Зважаючи на чітко визначені особисті комуністичні переконання автора, його членство у рядах КП(б)У та роботу у редакціях радянських друкованих видань ідеологічного спрямування, закономірно, що книга була написана з точки зору домінуючих у той період в країні марксистських позицій.

У вересні 1935 р. С. О. Нікель переходить на роботу до Хортицького педагогічного технікуму на посаду завідуючого навчальною частиною. Однак тривалість його педагогічної діяльності у цьому навчальному закладі була дуже короткою. Вже 22 жовтня 1935 р. С. О. Нікель був заарештований. Ця подія стала переломною у житті історика. Почався новий, повний драматизму і трагізму період його біографії. Як десятки і сотні тисяч інших громадян СРСР, С. О. Нікель став жертвою сталінських репресій, хвилі яких раз-у-раз прокочувались по країні. Жорсто-

ка і безжална репресивна машина НКВС ще до арешту Самуїла Оттовича зачепила його сім'ю. У 1933 р. був заарештований його батько Отто Нікель. [2, арк. 224]. Тепер настає черга сина.

С. О. Нікель був арештований у складі цілої групи працівників Держнацменвидаву 30 жовтня 1935 року. За даними анкети арештованого, на момент ув'язнення він був жителем селища Хортиця Запорізького району, Дніпропетровської області, за професією – вчителем з вищою освітою, за соціальним становищем до і після революції – службовцем. Ніяких судимостей чи арештів з боку Радянської влади не мав, участі в будь-яких протиправних діях проти неї також не брав. Був одруженим. Дружина, Гейвіна Марія Львівна, працювала викладачем математики в Хортицькому педагогічному технікумі. Сину Марку було шість років.

До арешту О. С. Нікель двічі (у 1929 р. – в Новограді-Волинському, а в 1934 р. – у Харкові) проходив партійні чистки, але жодних негативних наслідків для його партійної і службової кар'єри це не мало. Як пізніше він згадував, «*Вся моя личная жизнь и общественная деятельность были подвергнуты суровой критике и проверке. Из партии ни разу не исключен и партийным взысканиям не подвергался*» [3, арк. 3]. Однак, на цей раз звинувачення були досить серйозними і стосувались ст. 54-10, ч. 1 Кримінального кодексу УРСР. Згідно цієї статті, С. Нікелю інкримінували пропаганду та агітацію у формі заклику до повалення, підризу або послаблення радянської влади, а також розповсюдження, виготовлення або зберігання літератури подібного змісту.

Відразу після арешту він був виключений з партії. Слідство вів заступник начальника слідчо-політичного відділу Харківського обласного відділу НКВС Якушев. Причому, як вважав С. Нікель, «*вёл его необъективно и когда я в 1936 г. предстал с группой работников нацмениздата Украины перед Харьковской спецколлегией облсуда, последняя вынуждена была за недоказанностью состава преступления дело отложить и назначить экспертизу*» [3, арк. 3].

Слід зауважити, що на повторний розгляд справа була відправлена не тільки через відсутність достатніх аргументів про склад злочину та необ'єктивність слідства, але й тому, що в ході розслідування сам С. О. Нікель активно захищався, намагаючись довести необґрунтованість звинувачень. 5 березня 1936 р. він написав спеціальну заяву на адресу слідства, у якій зробив цілу низку зау-

важень, виправлень, спростувань, заперечень по конкретних пунктах обвинувального вироку. Він також вніс зміни у деякі свої попередні зізнання. Зокрема, Нікель конкретними фактами доводив, що розповіді деяких свідків завідомо спотворені, а в більшості своїй просто видумані, просив долучити до справи його контраргументи. Що ж до зміни окремих своїх зізнань, то вони стосувались протоколу допиту від 25 листопада 1935 р. У ньому було зафіксовано таке зізнання С. О. Нікеля: «Да, я признаю себя виновным в том, что я проводил фашистскую деятельность...», яке він замінив на нове: «Никогда не примыкал к контрреволюционной группировке. Считаю себя виновным в том, что в газетной практике совершил ряд ошибок, которые признаю контрреволюционными по существу» [2; арк. 224]. Суттєву поправку зробив С. О. Нікель і в своїх свідченнях про батька, який був у 1933 р. арештований нібито «за связь с кулаками», замінивши його фразою: «В 1933 году мой отец Никель Отто был арестован якобы за связь с кулаками» [2; арк. 224]. Особливо обурило С. О. Нікеля оцінка його книги Фондісом – одним із учасників кримінальної справи. Його покази, вважав історик, «необъективны и извращают все факты и умозаключения этой книги. Вторично требую, поэтому дать мою книгу на авторитетную и компетентную рецензию, которая бы дала правильную марксо-ленинскую рецензию моей книги «Немцы на Волыни».

Цікаво, що для аналізу змісту книги Нікеля дійсно було призначено експертизу. До складу експертної комісії входили Діперштейн, Гарбер, Шмелькін та Веллер. Досить цікавим був її висновок. Думається, варто процитувати його повністю, аби читач сам міг судити про «вагомість» кожного аргументу, наведеного експертами, та об'єктивність цього документа в цілому. У цитаті збережено мову оригіналу:

«VII. Никкель. «Немцы на Волыни» – (укр. нацмениздат, 1935 г.)

1. Основная часть книги посвящена историческим материалам до Октябрьского периода в ущерб описанию после Октябрьского периода.

2. Приводя чрезвычайно много фотоснимков, подчас абсолютно ненужных, например, снимок с факсимиле Вильгельма второго (стр. 69), автор не дал ни одного фотоснимка материалов Советской власти, хотя бы часть декрета о земле, о мире за подписью Ленина.

3. Материал о школах, об образовании в немецких селах, автор почему-то ограничил цифрами 1928–1929 г.г., хотя книжка издана в 1935 году.

4. В книге нет показа классово-борьбы в немецких колониях Волыни.

5. Судя по книге можно полагать, что немецкая беднота, батраки не принимали буд-то никакого активного участия в гражданской войне, а потом в периоде восстановления и соцстроительства, а просто получили готовое от советской власти.

6. Немцы на Волыни изолированы от борьбы за Советскую власть, за социализм со стороны немцев других районов и областей. (Юг Украины, Респуб. немцев Поволжья).

7. Революция в Германии в 1918 г. названа пролетарской революцией (стр.17), т.е. повторяет худшее утверждение самых правых с-д (социал-демократов – М.К.).

8. Книга не воспитывает читателя в духе советского патриотизма, не разоблачает национализм, не ведет борьбы с ним.

(подпись) (Диперштейн)

(подпись) (Гарбер)

(подпись) (Шмелькин)

(подпись) (Веллер)

«_» июня 1936 года.

гор. Харьков» [2, арк. 376–377].

Зрозуміло, що цей експертний висновок було не єдиною підставою для винесення вироку. 12–15 серпня 1936 р. Харківська обласна спецколегія повторно розглянула цю справу і в результаті, як згадував Самуїл Оттович, «...вторично судила меня и, несмотря на недоказанность всех обвинений, осудила меня на 3 года» [3, арк. 3].

За що ж було винесено таке покарання? Звернемося до листа, якого С. О. Нікель написав у 1956 р. на ім'я Голови Президії Верховної Ради СРСР Ворошилова К. Є. У ньому він пише: «Приговор гласил, что я допустил в одной из статей ошибку националистического порядка, пропустил, рецензируя книгу т. Сталина о комсомоле, в одном месте искажение, не разоблачал в своей книге «Немцы на Волыни» немецкого национализма и не вел борьбу с ним, а будучи зам. редактора газеты «Дас нойе дорф» допускал засоренность корреспондентских рядов классово чуждым элементом. Все эти обвинения квалифицировались ст. 54. ч. 1» [3, арк. 3].

Згадуючи про міру покарання, винесену Харківським судом Самуїлу Нікелю, слід зазначити, що вона була не надто суворою у порівнянні з іншими вироками тих років. Але й таке покарання він вважав несправедливим. Тому Нікель відразу ж оскаржив його у Верховному Суді УРСР, додавши низку матеріалів, що спростовувала висунуті йому обвинувачення. Зокрема, він стверджував, що «експертиза, выделенная следствием для ре-

цензії моєї книги «Немці на Волині», не могла найти ни одной ошибки и все же дала странное тенденциозное заключение «Книга не разоблачает национализма, не ведет борьбы с ним», в то время как через всю книгу красной нитью проходит борьба с национализмом и фашизмом. Моя книга в прессе не подвергалась никакой критике и не была изъята» [3, арк. 4]. Що ж до тенденційності першого звинувачення, про так звану «помилку націоналістического характеру», то у Самуїла Оттовича, як думав він, з'явився досить вагомий контраргумент. «На второй или третий день после вынесения приговора, – писав він у згаданому вище листі К. Є. Ворошилову, – я получил немецкую центральную газету, вышедшую в Москве, где была приведена цитата из книги т. Сталина о комсомоле точно в такой же редакции, как в рецензированном мной переводе, которая следствием была признана искаженной» (істор. – М. К.) [3, арк. 4]. Але для Верховного Суду ці більш ніж очевидні аргументи щодо безглуздості звинувачень виявились непереконливими. Тому 22 листопада 1936 р. спеціальною постановою він залишив вирок у силі, відмінивши лише пункт обвинувачення про те, що С. О. Нікель допустив «забороненість кореспондентських рядів класово чуждям елементом». На жаль, сподіватися на торжество справедливості тодішнього радянського правосуддя у його сталінському варіанті було, як правило, марною справою.

В кінці 1936 р. С. О. Нікель був відправлений відбувати покарання на Колиму. У 1937 р. він подав заяву до Верховної Прокуратури СРСР з проханням реабілітувати його, так як і надалі вважав себе невинним і помилково засудженим. Щоправда, відповіді історик не отримав.

У 1938 р. Нікель був звільнений, але без права виїзду. Він влаштувався на роботу економістом в систему «Дальстрою», де працював 9 років, неодноразово отримуючи подяки за хорошу роботу. Але північний клімат негативно вплинув на його здоров'я. Він захворів на туберкульоз, страждав від гіпертонії. І тільки в 1947 р. після багаторазових звернень його сім'ї і зважаючи на важкий стан здоров'я, йому було дозволено виїхати до Новосибірська. Тут він влаштувався на завод «Абразив», згодом перейменованій у «Електрофарфор», де працював на відповідальній посаді старшого економіста. За старанну працю Нікель був відзначений подяками і преміями, кілька років підряд обирався до складу заводського профспілкового комітету. Багато часу він проводив на лікарняному ліжку, борючись з туберкульозом, який постійно підточував його сили.

Тому в кінці 50-х років участі у громадській роботі на заводі вже не брав.

Всі ці роки Самуїл Оттович настирливо намагався добитися реабілітації і скасування несправедливого вироку. З цією метою він у 1949 р. подав відповідну заяву до Харківського обласного суду, звідки отримав відмову і пропозицію звернутися до Президії Верховної Ради СРСР, що й зробив. 26 травня 1951 р. Нікель отримав відповідь, у якій йшлося про те, що його клопотання переспрямовано до Президії Верховної Ради УРСР. Але й звідти відповіді не було. У жовтні 1956 р. С. О. Нікель написав листа до тодішнього Голови Верховної Ради СРСР К. Є. Ворошилова, фрагменти якого ми цитували вище. У ньому він наголошував, що завжди був відданим Комуністичній партії, і все його свідоме життя «связано с коммунистическим движением. Все мои силы, знания я отдавал этому делу» [2, арк. 3]. А ще вкотре намагався довести, що був засуджений неправильно і несправедливо, просив розібратись у його справі і реабілітувати: С искренним сожалением історик писав: «Мне уже 54 года, жизнь прожита не так, как хотел. Но, хочется хотя бы в последние несколько лет жизни жить с полным осознанием, что несправедливость, которая была допущена ко мне, исправлена...» [3, арк. 4].

Відповіді на цей лист Нікель не отримав. Але сподівання на відновлення справедливості Самуїла Оттовича не полишали. Тим більше, що в країні настала «хрущовська відлига», почалися перші хвили реабілітації засуджених у 30-ті роки. І лише 11 серпня 1960 року на його новосибірську адресу була надіслана довідка, у якій йшлося про реабілітацію: «Постановлением Президии Верховного Суда УССР от 24 июня 1960 г. приговор Харьковского областного суда от 13 – 17 августа 1936 года и определение Верховного Суда УССР от 22.X.1936 года в отношении Никеля Самуила Оттовича, работавшего завучем Хортицкого педтехникума отменено, а дело производством прекращено за отсутствием состава преступления» [1, арк. 5]. Нарешті, справедливість була відновлена, щоправда, аж через 24 роки.

Коли і де закінчилось життя С. О. Нікеля, на жаль, поки що нам дізнатися не вдалося. Можна лише припустити, що сталося це у Новосибірську у 60-х роках минулого ХХ століття. Тому автор буде щиро вдячний всім, хто допоможе встановити точну дату його смерті і надати хоча б якусь інформацію про останні роки його життя.

І на завершення цієї статті хотілося б зауважити, що вже давно назріла необхідність

перевидання книги Самуїла Нікеля «Die Deutschen in Wolhynien» та її перекладу українською мовою. Зважаючи на те, що перше її видання було вилучене з бібліотек і до наших днів дійшло лише кілька рідкісних екземплярів, зміст книги невідомий ні в середовищі істориків, ні в більш широкій читацькій аудиторії. На нашу думку, перевидання цієї книги було б справедли-

вим не лише по відношенню до її автора, але й своєрідною формою реабілітації цієї важливої історичної праці. З іншого боку, книга була б корисною і для сучасних дослідників та всіх, хто цікавиться історією німецької національної меншини на Волині. Хотілося б сподіватися, що невдовзі такий видавничий проект буде реалізований.

Бібліографічні посилання

1. Архів Управління Міністерства Внутрішніх Справ України у Житомирській області. – Спр. 9930.
2. Архів Управління Служби Безпеки України у Харківській області. – Спр. 018769. – Т. 4.
3. Архів Управління Служби Безпеки України у Харківській області. – Спр. 018769. – Т. 5.
4. Вітренко В. В., Вітренко Г. І. Освітнянин, краєзнавець, письменник // Реабілітовані історією. Житомирська область. Т.6. – Житомир: «Полісся», 2013. – С. 98–102.

5. Benert Richard. Samuel Nickel: A Marxist View of Wolhynian German History // Німці в історії Волині. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1 – 2 жовтня 2015 р. / за наук. ред. М. П. Костюка. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2016. – С. 240–258.
6. Nickel S. Die deutschen in Wolhynien. – Kiew-Charkow, 1935. – 104 s.
7. Witrenko, Valentin. Über Samuel Nickel, Autor des Buches «Die Deutschen in Wolhynien», Kiew-Charkow, 1935. – Wolhynische Hefte, 2004. Folge 13. – S. 144–149.

References

1. Archive of the Office of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in Zhytomyr region. – File 9930.
2. Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in the Kharkiv region. – File 018769. – V. 4.
3. Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in the Kharkiv region. – File 018769. – V. 5.
4. Vitrenko V.V., Vitrenko G.I. (2003) Osvitianyn, krajeznavez, pysmennyk [Educator, local historian, writer]. *Reabilitovani istoriyeyu. Zhytomyrs'ka oblast'* [Rehabilitated by history. Zhytomyr region]. vol. 6, Zhytomyr, pp. 98–102.

5. Benert Richard. (2015) Samuel Nickel: A Marxist View of Wolhynian German History. *Nimtsi v istoriyi Volyni. Materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiy (Lutsk, October 1 – 2, 2015)* (eds. Kostyuka M. P.), Lutsk: Hardwood, pp. 240–258.
6. Nickel S. (1935) *Die deutschen in Wolhynien*. Kiew-Charkow (in English).
7. Witrenko, Valentin. (1935) *Über Samuel Nickel, Autor des Buches «Die Deutschen in Wolhynien»*. Kiew-Charkow (in Deutsch).

Надійшла до редколегії 10.10.18